

ИКРОМИДДИН ОСТАНАКУЛОВ,
Тошкент ислом университети
доценти, филология фанлари номзоди.

ШАРҚ АГИОГРАФИК АСАРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

РЕЗЮМЕ

В статье в первые на узбекском языке даны сведения о сущности, цели, особенностях, типы и жанры научной дисциплины -агиографии как наука о святости. Сделано сравнительный анализ между европейскими и восточных агиографических источников. А также в статье даётся комментарий на агиографическому труду Мухаммада Сиддика Рушди “Рисолаи Кодирия”, который написано в XVIII веке.

REZUME

The article casts light on the importance, purpose, peculiarities, types and genres of scientific discipline – hagiography – as the science of sanctity. The author has done a comparative analysis of hagiographic sources. Additionally, the article includes a commentary on the 18th century hagiographic work *Risalai Qadariya* by Siddiq Rushdi.

Агиография грекча аγιος (муқаддас) ва ўрафω (ёзаман) деган сўзлардан таркиб топган бўлиб, у муқаддас хулқли кишилар — авлиёлар, руҳонийлар ҳақидаги тарихий-маданий ва диний адабиётлар ҳақидаги билимлар тизимидир. Бу фан тўғрисида ҳозиргача республикамызда чоп этилган луғат, қомус ва маълумотномаларда қисқа таърифдан бошқа хабар учрамайди. Мустақилликдан сўнг ёзилган илмий тадқиқотларда Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари халқларининг агиографик меросига мурожаат қилинаётгани сезилади. Бироқ христиан ва мусулмон агиографияси манбалари бўйича битилган асарлар жуда оз миқдорни ташкил этади. 2000 йили нашр этилган “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”нинг биринчи томида ҳам “Агиография” термини ҳақида маълумот берилмаган.

Европада, жумладан, Россия илмий адабиётида черковда хизмат қилувчи руҳонийлар ҳаёти, ибодатхона таълимоти ва фаолияти тарихи, черков авлиё деб эъзозлайдиган тарихий шахс ёки гуруҳларнинг дин йўлида кўрсатган фаолиятини ёзма равишда акс эттирувчи асарлар агиография деб юритилади. Шунга яқин яна бир атама агиология деб аталади. Бир хил илдизга эга бўлган икки атаманинг фарқи шундаки, агиографияда шахсларнинг хулқий қудсияти ўрганилади, агиологияда эса, инсоннинг қудсий хусусияти билан бир қаторда, инсон томонидан муқаддас деб эъзозланувчи жамият ва табиатдаги моддий нарса-буюмлар, шунингдек

маънавий-абстракт қадриятлар ҳам ўрганилади. Агиология муқаддаслик назарияси ҳақидаги фандир.

Россия диншунослиги маълумотларига кўра, қадим замонлардан бери илоҳий қаҳрамонлар тўғрисида мифологик ҳикоялар, хотира ва таржимаи ҳоллар, қасидалар, марҳумлар шарафига тўқилган марсиялар агиография намуналаридир. Ғарб олимларининг фикрига кўра, авлиёлар ҳаётини ўрганиш ҳамма турдаги илмий изланишлар асоси бўлиб келган. Авлиёлар ҳаёти аниқ адабий қоидалар асосида ёзилган бўлиб, вақтнинг ўзгариши, маданий урф-одатларнинг хилма—хиллигига кўра турлича мазмун ва моҳият касб этади. Византияда агиографик асарларнинг пайдо бўлиши тасвирий санъатда авлиёлар суратини чизиш, иконаларнинг яратилишига ҳам таъсир кўрсатган. Хуллас, христиан агиографиясини ўрганишнинг ўзи алоҳида бир мавзу ҳисобланади.

Христиан агиографияси “жития” (авлиёлар ҳаёти), “биография жития” (авлиёлар таржимаи ҳоли), “иконография” (авлиёнинг художўйлиги тасвири), “похвала” (мақтовнома), “энкомия” (мақтовлар), “мантирий” (гувоҳлик бериш), “патерика” (руҳоний оталар қиссалари) жанрларида яратилган манбалардан иборат.

IV асрдан эътиборан Рим черкови негизида агиографик мотивлар шеърятда ўз аксини топа бошлади. Павлин Ноланский, Венанций Фортунат, Павлин Перигорский каби шоирларнинг қудсий инсонлар ҳақидаги поэмалари яратилди. X асрда қадимги француз ва қадимги юқори-немис тилларида жонглёрлар томонидан ҳам шу типдаги поэмалар ижод этилди. XII-XIII асрларда эса агиографик асосдаги романлар пайдо бўлди. XIV-XV асрларга келиб халқ театрларида руҳоний сюжетларидан фойдаланилди.

Қадимги Русда X асрдан бошлаб Византия агиографияси таржима этила бошланган. XI асрда оригинал рус агиографик асари — “Авлиё Борис ва Глеб китоби” ёзилди. XIX асрга келиб янги рус адабиётида агиографик жанр белгилари кўрина бошлади. Ф.М.Достоевскийнинг “Ака-ука Карамазевлар” (1879), Л.Н.Толстойнинг “Отахон Сергей” (1890-98), Л.Н. Андреевнинг “Василий Фивейский ҳаёти” (1904), И.А. Буниннинг “Муқаддас Евстафий” (1915), “Матфей Прозорлив” (1916) номли асарларида авлиёлар образи яратилди. Бу асарларда асосан, қаҳрамонларнинг маънавий мағлубиятини кўрсатиш устиворлик қилади. Шу билан бирга анъанавий усулдаги ҳужжатли агиографик асарлар ҳам яратилди. Ҳозирги кунда Россияда православ черкови ўтмиш меросини қайта тиклаш бўйича китоблар нашр этилмоқда. Диншуносликда эса агиография ва агиология бўйича илмий тадқиқотлар яратилмоқда.

Шарқда эса араб, форс, турк, ўзбек, тожик, хитой, ҳинд, япон, корейс каби халқларнинг ўз дини ва муқаддас қадриятлари, эзгу хулқли инсонлари — пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги асарлари жуда кўп. Улар рисола, қисса, тазкира, манокӣб, мақомот, эсдаликлар тарзида бизгача етиб келган бўлиб, турли истилоҳ ва тушунчалар билан изоҳланган. Европа шарқшунослари эса уларнинг ёзилиш мақсади ва мазмуни, ички тузилишига кўра (ўз манбаларига қиёсан) агиографик асарлар деб тасниф этишган¹.

¹ Тримингэм Ж.С. Суфийские ордена в исламе. М.: Восточная литература. 1989.

Фаридиддин Атторнинг “Тазкирату-л-авлиё”², Алишер Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат”³, Фахриддин Али Сафийнинг “Рашоҳоту айни-л-ҳаёт”⁴, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққири аҳбоб”⁵, Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг “Тазкирату-л-авлиё” ва “Рисолаи Қодирия”⁶, Ғулом Сарвар Лоҳурийнинг “Хизонату-л-асфиё”⁷, Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг “Маноқиби Баҳоуддин Нақшбанд”⁸, Исҳоқ Боғистонийнинг “Тазкираи қаландарон” маноқиблари ва халқ китоби саналмиш “Қиссаи Машраб” каби асарлар шарқона агиографиянинг энг муҳим манбалари саналади. “Агиографик манба” атамаси жаҳон илм-фанида барчага тушунарли бўлиб улгурган. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида яратилган кўпжилдлик “Ўз ФА Шарқ кўлёзмалари рўйхати”да диний-тасаввуфий асарлар “Агиография” номи остида берилгани ҳам бунинг исботи дейиш ўринлидир.

Биз бу мақолада Шарқий Туркистонда XVIII асрда яшаб ўтган Муҳаммад Сиддиқ Рушдий қаламига мансуб “Рисолаи Қодирия” асари асосида агиографик жанр ҳақида муайян тасаввур беришни мақсад қилдик. Бу асар 1079 йили Эроннинг Гилон шаҳрида туғилиб, 1166 йили Бағдодда вафот этган улуғ суфий, Шарқда “Ғавсул Аъзам”, “Ғавсус сақалийн”, “Султонул авлиё” номлари билан машҳур бўлган Саййид Абдулқодир Гилоний тўғрисидаги маноқибдир. Маълумки, Абдулқодир Гилоний тасаввуфдаги қодирия сулукининг халқабошиси ҳисобланади. Шайх Бағдод шаҳрида 33 йил давомида ўз мадрасасида (13 та фандан) мударрислик қилган⁹. Абдулқодир Гилоний ҳақида Шарқда бир неча агиографик рисоалар яратилган¹⁰.

“Рисолаи Қодирия” ўз даври маноқиб ёзиш анъаналарига мувофиқ услубда таълиф этилган бўлиб, муқаддимада авлиёлар кароматини баён этишнинг сабаб ва фойдалари таъкидланиб, уларга одамлар ишониши учун оят ва ҳадисдан далиллар келтирилади. Кейин эса рисола мундарижаси берилади. Мундарижа тушунтириш усулида ёзилган. Ўйиборлиси шундаки, асарнинг ички тузилиши бугунги илмий тадқиқот ёзишдаги тамойилларга ўхшаб кетади. Асар икки қисм бўлиб, биринчи қисм тўрт бобдан иборат.

² Аттор, Фаридиддин. Тазкирату-л-авлиё. (Туркчадан Мирзо Кенжабек таржимаси.) Т.: Мовароуннахр. 1997.

³ Алишер Навоий. Насойиму-л-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. Т.: 2001. Б.374-375.

⁴ Фахриддин Али Сафий. Рашоҳоту айни-л-ҳаёт. Т.: Фан, 2006.

⁵ Ҳасанхўжа Нисорий. Музаққири аҳбоб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.

⁶ Рушдий, Муҳаммад Сиддиқ. Тазкирату-л-авлиё. 1780 йили ёзилган кўлёзма. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети кутубхонаси фонди.Кўздан кечирув рақами 14582. Ўша муаллиф. Ғавсул Аъзам. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1992. Б. 92.

⁷ Ғулом Сарвар Лоҳурий.Хизонату-л-асфиё(форсий).. Литография. Т., 1895.

⁸ Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Т.: Ёзувчи, 1993.

⁹ Қодирия тариқати ҳақида қаранг: Ислам. Энциклопедический словарь. М.,1991.; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.,1965.

¹⁰ Жумладан: Мусо ибн Юнусий. Маноқиби Шайх Абдулқодир ал-Жийлоний; Нуриддин Али ибн Юсуф Ибнул Жавзий аш-Шаттанафий. Баҳжата-л-Асрор ва Маъдан ул-анвор. Қоҳира, ҳиж. 1304; Муҳаммад ибн Яҳё ал-Тодафий. Қавоид ал-Жавохир фий маноқиби шайх Абдулқодир ал-Жийлоний. Қоҳира, ҳиж.1303; Муҳаммад Дилоий. Натижат ал-тахқиқ. Фос.ҳиж. 1309 (мил. 1903); Мулуқшоҳ Сиддиқий ал-Қодирий. Маноқиби ғавсия. Т., 1902.; Жамиъу кароматил-авлиё, 2-жилд, Истамбул. 1989; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс. Тошкент: Порцев матбааси, 1915. Б. 488-491.

Боблар фаслларга бўлинган. Иккинчи қисм эса бобларга бўлинмаган, балки беш фаслдан иборат. Беш фасл ичида бир неча нақллар келтирилади.

Биринчи бобда Абдулқодир Гилонийнинг куняси ва лақаблари, насаби, сурат ва сийратлари баён этилган. Иккинчи бобда Гилонийнинг туғилиши, болалик чоғлари, учинчи бобда Гилондан Бағдодга сафари, илм олиб камолатга етиши билан боғлиқ эсдаликлар келтирилади. Тўртинчи бобда у кишининг хулқи баён этилади.

Иккинчи қисмда ҳазрати Ғавсул Аъзамнинг кароматлари, хаворик одатлари зикр этилади. Асар охирида Гилонийнинг фарзандлари номи келтирилади, уларнинг ҳар бири муфассир, ҳадис ва фикҳ, улуми зоҳирӣ ва улуми ботинийда етук аллома бўлганликлари эслатиб ўтилади.

Рушдий шайхнинг маънавий портретини, яъни хулқларини шундай тасвирлайди: “Ул зот комил инсон – Муҳаммад (с.а.в.) хулқларига интилиб ёшлик чоғидан яхши одоб соҳиби бўлиб етишдилар. Очiq юзли, ширин сўзли, сахийқалб эрдилар. Аҳд-паймонга содиқликда, дўстларига вафодорликда беназир эрдилар. Ожиз-нотавонларга шафқат кўрғазиб, қарияларни иззат-ҳурмат қилар, кичикларга улардан аввал салом берар эрдилар. Таом есалар меҳмонсиз таом емас эрдилар. Асҳобларидан бирор киши суҳбат ёки зиёфатга келмай қолса, сўраб-суриштиришни канда қилмас эрдилар. Асҳобларнинг суҳбатида ҳеч кимнинг сўзини кесиб чиқмас, ўз илмларини намойиш этмас эрдилар. Бемор кўришга вақтларини қизғанмас эрдилар. Айни маҳалда ағниё ва аҳли давлатларга қаттиқ гаплар билан насихатлар қилур эрдилар”¹¹.

Муаллиф шайхнинг сиймосини тасвирлар экан, одамларнинг унга бўлган муносабатига эътиборни қаратади: “Ул ҳазрат баланд минбар узра чиқиб, ўткир овоз билан ваъз айтар, сўзлари маъноли, таъсирли, қабул қилишлик эрди. Жума куни Жомеъ масжидига бораётганларида йўлларига одамлар чиқиб зиёрат қилар, бозорларда ул ҳазратни шафеъ келтириб Ҳақ таолодан ўз ҳожатларини сўрар эрдилар”¹².

Рушдий Ғавсул Аъзамнинг тарбия усули моҳияти хусусида тўхталиб, қодирия сулукининг асосий шиори “Машғуллик ила фориғлик” эканини таъкидлайди. Ғавсул Аъзам даврида ҳам зоҳидлар, риндлар, ҳаробатийлар бор эди. Ҳазрат дунё иши билан лозим ҳолатда машғул бўлиш ҳам имонни саломат сақлаб, Ҳақ таоло даргоҳига ёруғ юз билан бориш мумкин, деб ҳисоблар эди. Унга кўра, касб-корингдан оладиган моддий ва маънавий лаззат ҳам дунё билан машғул бўлиб, дунёпараст бўлмасликдан ҳосил бўлади. Бировга сўзи ва қўли, моддий неъмат билан ёрдам бериб, бундан хузур-ҳаловат топиш, савоб умид қилиш ҳам машғуллик ила фориғликдир. Дунё иши учун ғам емаслик ҳам машғуллик ила фориғлик ҳисобланади.

Ғавсул Аъзам ҳазратлари бошига бир мусибат тушган одамга аввало, моддий томондан, агар бунинг иложи бўлмаса руҳий томондан кўмак беришга доимо тайёр туради. “Маноқиб қодирия”да шундай дейилган: “Сайид Абдулқодир Гилоний ҳазратларининг фитратларида Юсуф

¹¹ Рушдий, Муҳаммад Сиддиқ. Ғавсул Аъзам. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти (Нашрга тайёрловчи И.Остонақулов). 1992. 92 б. Б.17.

¹² Ўша асар. Б.12.

Сиддикуллоҳнинг ҳусни малоҳатлари, Ҳазрати Расулуллоҳнинг хулқи фасоҳатлари, ҳазрати Сиддиқи Акбар (Абу Бакр) разияллоҳу анҳунинг сидқу ҳаёлари, ҳазрат Умар Форукнинг ғайрат ва адолатлари, ҳазрати Усмон Зуннурайннинг ҳукму иффатлари, ҳазрати Али Муртазонинг илм ва шижоатлари мавжуд эрди”¹³. Бу тавсиф Гилонийнинг қудсий портрети учун кифоя қилади. Ғавсул Аъзам маноқиб кўпгина шоирларга илҳом бергани кузатилади. Туркий ва форсигўй шоирлар унинг жоҳу жалолати, кашфу каромати, хулқу одоби тўғрисида бир неча ғазал, қасида, мадҳия битиб қолдиришган. Жумладан, Мирмахмуд Қорийнинг XIX асрда яратилган мухаммасини намуна сифатида эслатиб ўтиш мумкин:

Зиҳи маҳбуби Субҳоний сифоти жонга марҳамдур,
Валоят тахтига зебанда, султони мукаррамдур,
Бўлиб фарзанди хоси Мустафо, дурри муаззамдур,
Ҳақиқат баҳрига ғаввосу асрорига маҳрамдур,
Тилим васфига ожиз, исми поки Ғавсул Аъзамдур.

Рисоланинг бошқа фаслларида шайхнинг кароматлари нақл этилган. Уларни келтиришдан мақсад ҳам авлиё зотнинг қудсий фазилатларини баён этишдан иборат. Қисқаси, Рушдийнинг бу рисоласини агиографик адабиётнинг энг яхши намуналари қаторига киритиш мумкин.

“Рисолаи Қодирия”га асосан айтиш мумкинки, агиографик асарлар бу инсондаги қудсият, яъни ҳалол-поклик, тўғрисиўзлик, камтарлик, саҳийлик, ўзгалар манфаати учун фидойилик, кечирувчанлик, мулоимлик, махлуқотларга меҳр-шафқат, ожиз-нотавонларга ёрдам қўлини чўзишга тайёр туриш, ёмон йўлга кирганларни тўғри йўлга бошлаш, ижтимоий адолат учун курашиш каби фазилатларни тарғиб этиш мақсадида ёзилган асарлардир.

Шарқ агиографияси қаҳрамонлари қудсий хусусиятларга эга бўлган пайғамбарлар, авлиёлар, дарвишлар, шоирлар, алломалар, абдоллар, қаландарлардир. Маноқиб, манқаб, мақомот, тазкира, рисола ва қиссалар эса қудсиятномалардир. Агиографик асарларда баён этилувчи одатдан ташқари содир бўлган воқеалар кашф-кароматлар деб юритилади ва улар инсонлар нафсини тарбиялаш учунгина нақл этилади.

Агиографик асарларга хос бўлган энг муҳим белгилар сифатида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

— Маълум бир динга эътиқод қилувчи, ҳудожўй сифатида танилган кишининг гўзал ва ибратли хулқ-атвори, муомаласи, инсоний хислатлари (ростгўйлиги, саҳийлиги, раҳмдиллиги) васф этилади. Одатда васф этилаётган шахс ҳақидаги нақл ва ривоятнинг ким томонидан айтилгани қайд этиб ўтилади. Ундан содир бўлган ғайриоддий, одатдан ташқари ишлар Худо томонидан унга берилган яхшилик (каромат) сифатида эмоционал бир тарзда ҳикоя қилинади.

— Авлиё деб эътироф этилган киши вафот этгандан кейин унинг болалиги, билим олиши, ота-онаси, устозлари, ёшлигидаёқ намоён бўлган истеъдоди қайта ёдга олинади, тикланади. Бу эса кейинчалик эришилган муваффақиятнинг пойдевори вазифасини ўтаганлигига ишора ҳисобланади.

¹³ Ўша асар. Б.13.

Агиографик асарлар алоҳида сюжетга эга бўлган воқеалар баёнидан, нақл, ривоят, ҳикоятлар тўпламидан иборат бўлади.

— Агиография қаҳрамони бўлган кишига тегишли воқеа нақл ёки ривоят даражасига етмаган бўлса, улар қайдлар, лутф, раҳша (томчи, шингил) тарзида (Масалан, “Рашаҳоту айнил ҳаёт”) келтириб ўтилади.

— Айрим маноқиблар композицион жиҳатдан бир-бирига боғлиқ ҳолда баён этилиб, яхлит қисса даражасига кўрарилиши мумкин (Масалан, “Қиссаи Машраб”, “Қиссаи Иброҳим Адҳам”).

— Агиографик асарлар хотиралар ва зикрлар тарзида ёзилиши кузатилади. Айрим тазкираларда авлиёнинг доно сўзидан намуна келтириш усулидан ҳам фойданилади. Бунда “Унинг сўзиким”, “Дебдур” калималари аниқловчи сифатида келтириб ўтилади.

— Агиографик асарларнинг бош мақсади яхши инсонлар хулқини ибрат қилиб кўрсатиш орқали кишиларни савобли ишлар қилишга чақириш ҳисобланади. Буни амалий амри маъруф деб аташ ҳам мумкин.

— Агиографик асарларнинг етакчи мақсади авлиё риёзат билан эгаллаган маънавий ҳол, мақом орқали инсон нафсини тарбиялашни кўзлайди. Агар каромат деб тақдим этилаётган нақл ёки ривоят тарбиявий қимматга эга бўлмаса, у агиографик жиҳатдан ноқис саналади.

Шарқ агиографик асарларининг ўзига хос хусусиятларидан бири конкрет тарихий шахслар ҳаётидан олинган амалий мисоллар орқали диний тарбия ва тасаввуф таълимоти тарғиб этилади.

Агиографик асарлар қаҳрамонлари адабий образлар учун прототип вазифасини бажариб, унинг учун тарихий таянч, хом ашё, илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади. Машҳур кишилар ҳақидаги замондошлар хотиралари, эссе ва тарихий қиссалар ва романлар ҳам маълум маънода агиографик асарлар қаторига киради. Агиографик асарлар илмий асарлар учун ҳам тарихий манба сифатида қимматга эга бўлади.

Дин арбоблари, авлиёлар, муршидлар ҳаёти ва олижаноб фазилатлари масаласини ўрганувчи агиографияни ҳамда жамият ва табиатдаги муқаддас саналувчи моддий ва маънавий-абстракт қадриятлар ҳақидаги агиологияни биргаликда ўзбек тилида **қудсиятшунослик** деб аташ мумкин. Агиография ва агиология манбалари аксиология (қадриятшунослик) фани учун манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Агиографик асарлар маънавият, маданият ва бадиий адабиётни ривожлантириш учун фавқулудда аҳамиятга эга бўлган адабий-тарихий манбалар бўлиб, бугунги кунда жаҳон халқлари агиографик манбаларини қиёсий ўрганиш вақти келди. Зеро, бундай асарлар инсонпарварлик ва диний бағрикенглик ғояларини тарғиб этишда муҳим вазифани бажаради.